

Maastik vinguva jalaluuga

Ühest muistendist Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuturaamatus

Mare Kalda

Teesid

Artiklis vaadeldakse diakrooniliselt ühte muistendit Fr. R. Kreutzwaldi kogumikust Eesti rahva ennemuistsed jutud (esmatrükk 1866). Raamatu koostaja andis loole pealkirjaks "Vinguv jalaluu". Muistendis jutustatakse sellest, kuidas kauge mineviku sõjasündmustest jäi ühte orgu Kadrina Aruküla lähedal surnukeha, mis edaspidi hakkas öösiti haledalt vinguva umbluu kujul endast märku andma, kuni keegi julge mees korraldas kombekohased matused ja hukkunu hing sai rahu. Mees aga leidis otsekui vastutasuks suure varanduse. Muistendi tekstualiseerimiskordade intertekstuaalsest jälgimisest selgub, kuidas raamatumuistend mõjutas (ja mõjutab) loo suulist levikut ning missugused seosejooned tulevad nähtavale, kui kõrvutada trükis avaldatud tekste ja meenutuste põhjal või suulisest esitusest arhiveeritud jutustusi.

Märksõnad: Ennemuistsed jutud, trükise mõju rahvajutule, raamatumuistend, intertekstuaalsus ja intratekstuaalsus, tihe ja hõre tekstikorpus, muistendi tekstualiseerimine

Muinasjuturaamat ja kordustrukid

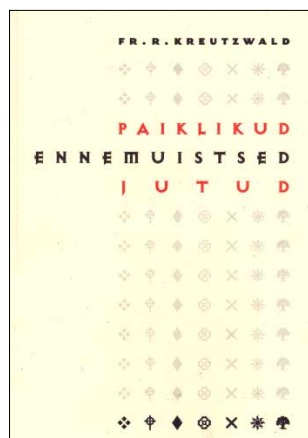
1866. aastal ilmus Helsingis Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kogumik *Eestirahva ennemuistlesed jutud*, mida tuntakse eelkõige kui muinasjuturaamatut. Pisut varem ilmunud muinasjutuvihkudest pealkirjaga *Eesti-rahva Ennemuistlesed jutud ja Vanad laulud, noore põlvele mälestuseks korjatud ja kirja pandud* (1860, 1864 ja 1865) ei leidnud lugeja ühtegi muistendit. *Eesti rahva ennemuistlesete juttude* lõpuosa aga moodustavad 18 lugu, mida koostaja nimetas paiklikeks ennemuistleseteks juttudeks.

Fr. R. Kreutzwald korrastas oma jutuvara selliselt, et eristusid kaks jutuzanri, millest teise jaoks kujundas ta ka uue mõiste. Juba oli kättesaadav maakeelne *Kalevipoeg* (1862), kuid muistenditeraamatute avaldamine läks hoogu alles paarkümmend aastat hiljem.¹ Pilguheidust bibliograafilistele andmetele selgub, kuidas käidi kogumikuga ümber hilisemate uustrükkide puhul. Muutumatuult ilmusid raamatu 2. ja 3. trükk 1875. ja 1901. aastal, mõlemad juba Tartus Laakmanni trükikojas. Aastaid hiljem, 1924. ja 1951. aastal il-

Mare Kalda

mus jutukogu ilma 18 paikliku jututa ning pealkirja sõnastust oli redigeeritud, *ennemuistised* oli kohendatud *ennemuistseteks* juba 1924. aasta väljaandes.

1924. aastal avaldati ainult 19 muinasjuttu, 1951. aastal 29 muinasjuttu. Raamatu 6. trükki 1953. aastal pääsesid tagasi kõik Fr. R. Kreutzwaldi muinasjutud ja kaheksa paiklikku juttu. 1967. aastal kirjastati tekstikriitiline väljaanne, kus leiduvad kõik 18 muistendit, mida saab lugeda ka 8. trükist (1978), samuti 1996. aastal ilmunud järjekordsest ümbertrükist. Sellega paiklike juttude trükisaaatus ei lõpe, sest Kreutzwaldi aasta puhul (2003) avaldas kirjastus Varrak kaheksa paiklikku ennemuistset juttu omaette raamatuna.

Joonis 1. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi paiklike juttude 2003. aasta väljaande (kirjastus Varrak) esikaas.

Paiklik ennemuistne jutt inter- ja intratekstuaalsel väljal

Järgnev vaatlus keskendub Fr. R. Kreutzwaldi raamatu ühele muistendile, mille originaalpealkiri on “Vinguv jalaluu”, kuid puudutab ka üldisemaid muistendiuurimisega kerkivaid küsimusi ja analüüsimudeleid.

Lugu vinguvast jalaluust pole välja jäetud ühestki kordustrukist, kus paiklikke ennemuistseid jutte on avaldatud, ja tekst on läbinud ka sõela, mille abil valiti muistendeid piduaasta väljaandesse (oletan, et valiti need, mida oletati huvi äratavat 21. sajandi alguse lugejas).

Ilmumisandmed on olulised, kuivõrd trükised dokumenteerivad koos arhiiviüleskirjutustega muistendi kindlaid tekstualiseerimiskordi. Dokumenteeritud tekstualiseerimiskorrad aga saavad pidepunktideks, mille abil näidata “Vinguva jalaluu” muistendi intertekstuaalset ahelat ajas ja pärimusruumis. Nimetatud vaatlusviisi silmas pidades arutlen järgnevas kirjatöös ka muistendi sündmuspaiga üle füüsilisel maastikul ning selle üle, kuidas on loodud füüsilise maastiku representatsioon tekstis. Siit omakorda kulgeb teeharu sama probleemideringi suunas, mida on analüüsitud seoses *Kalevipojaga*. Kui Fr. R. Kreutzwald tegutses *Kalevipoega* luues kui teksti üle domineeriv autor (Valk 2003: 79), siis kas on tõenäoline kohutada eeposejutustajaga ka *kitsas orus, kus öösel sagedasti haledat vingumisehäält kuulnud, mis kui piinatud looma kaebamine kostnud*, ehk siis muistendimaastikul? Küsimus on sel juhul muistendite tekstualiseerimise taktikates üldse. Tõsi küll, Fr. R. Kreutzwald ise pigem rõhutas jutuvara rahvapärasust, pealkirja järel on sõnad: *Rahva suust korjanud ja üles kirjutanud Friedrich Reinhold Kreutzwald*. Sama mõtet kordas ta ka kirjavahetuses oma mõttekaaslaslega, näiteks kirjutas ta Georg Julius Schultz-Bertramile 17. veebruaril 1867:

Eestirahva ennemuistised jutud, mis Helsingis välja anti, pärinevad algusest kuni lõpuni eesti rahva suust, kusjuures nimelt enamik peaaegu sõnasõnalt nõnda üles on kirjutatud, nagu neid parajasti mõni jutustaja edasi andis. Mina panin iseäralist rõhku sellele, et midagi omapärast kaotsi ei läheks, sest väga huvitav on just see viis ja laad, kuidas iga rahvas oma muinasjutu-aineid ümber töötab (Kreutzwald 1959: 185; tsitaat leidub ka Annist & Nirk 1978: 359).

Päris puhta kullana ei saa toodud väiteid muidugi võtta, sest niisuguseid sõnu oligi kombeks kirjutada romantiliste rahvajutuväljannete saateks. Kuid selget tunnistust võetud autoripositsioonist nagu *Kalevipoja* puhul (Valk 2003: 79) muinasjutukogumiku juures kindlasti ei olnud. Kas sel juhul ei peaks tekstuaalsuse kujundajate ritta koos autori (esitaja), esituse ja maastikuga (Valk 2003) asetama ka teksti? Järeldus kõlab mõneti omapäraselt: siis muutub tekst sama aktiivseks kui tema esitaja või kirjapanija.

Tekstuaalsust kujundavate faktorite avastamine riivab tekstide tõlgendamist. Jacques Lacani psühhoanalüütiline kirjasõnauurimine tõstab esile teksti autoriteedi, mida kogeb teksti vastuvõtja (J. Laca-

Mare Kalda

ni järgi uurija, kuid ilmselt jõuab selliseid kogemusi läbi elada ka lugeja). Tegu on ülekandesuhtega, kus teksti tajutakse kui subjekti, kellest loodetakse, et tema TEAB; tekst on koht, kust saab tähendusi ja kogu informatsiooni tähendus(t)e kohta (Ihanus 1991: 116).

Mis toimub muistendi edasiandmisel? Kas uus jutustaja lähtub tundest, et tema allikas või tema enese eelmine jutustamiskord on autoriteetne või hakkab ta sellega konkureerima? See on üks asjaolusid, millest sõltub, kuidas ta tekstualiseerib igal esituskorral oma jutustuse. Niisiis: tekst, mis annab edasi (autoriteetset) teadmist millegi kohta, ei saa olla passiivne, pelgalt kogum sõnu, mida sobitatakse esitussituatsiooni, vaid tema väljatulek on omamoodi paratamatu akt, miski on ta uuesti esile kutsunud kas suuliselt (vestluses, sõnavõtus, teatraliseeritud ettekandes) või kirjalikult (raamatus, rahvaluulesaadetisena arhiivile, kirjas sõbrale). Selliselt kultuuriruumis üha uuesti tulevad tekstid astuvad üksteisega intertekstuaalsetesse suhetesse.

Et olen lubanud kirjeldada muistendi "Vinguv jalaluu" kirjanepanekutest moodustuvaid ridu või ahelaid, toon järgnevalt esile mõningaid intertekstuaalsuse põhimõtteid. Intertekstuaalset analüüsi harrastatakse eelkõige ilukirjanduse uurimisel, kuid niivõrd, kui võrd tekstidevahelised seosed on kogu kommunikatsiooni tingimuseks, on ilming üldisemalt kultuuriomane (Makkonen 1991: 19). Aino Kallase loomingut uurijat Kai Laitist üllatas väga, et intertekstuaalsuse teoreetikud ei pööranud tähelepanu folkloristide palju varasematele sellealastele töödele ning ta tõi esile Julius ja Kaarle Krohni kirjutisi laenamistest ja mõjutustest (Laitinen 1997: 363).

Intertekstuaalsuse mõistestiku kujundajate klassikaliseks eelkäijaks on aga Mihhail Bahtini seisukohad dialoogilisusest: kirjutatud sõna on tekstuaalsete pindade kohtumispaik, paljude kirjutiste dialoog, milles osalevad kirjutaja, vastuvõtja ja kultuurikon tekst (Bahtin 1987: 224–233; refereeritud nt Makkonen 1991: 18–19; Laitinen 1997: 345).

Sellest tõdemusest lähtudes defineeris Gerard Genette intertekstuaalsuse kui kahe või enama teksti samaaegse arusaadava kohaloleku teises tekstis, kusjuures definitsioon paneb ilmingule kitsamad piirid kui Julia Kristeva metafoorika tekstist kui tsitaatide mosaiigist, mille puhul iga tekst imeb endasse teisi tekste ja muudab neid (Makkonen 1991: 22). Käesolev uurimus keskendub intertekstuaalsuse kitsamale ja piiratumale ilmnemisalale, intratekstuaalsusele, kuivõrd selgitab seoseid põhimõtteliselt sama teksti

taastulekute vahel, mille käigus kirjapanijad või jutustajad on kas lisanud või ära võtnud tekstuaalseid üksusi.

“Vinguva luu” kirjalikke variante folkloristlikult võrreldes tuleb vastata ka küsimustele, kuidas on Fr. R. Kreutzwaldi muistend(id) alusteksti(de)ks selle (nende) ümber olevatele tekstidele arhiivis ja võimalikus suulises diskursuses.

Et mitte uuesti avaldada pikka lugu häält tegevast sääreluust, kuid anda piisavalt teada jutu sisust ja peamistest episoodidest, esitan laiendatud kava muistendist:

- Jõepere Arukülast Kadrina kiriku poole minnes kuulatakse *hale-dat vingumise häält*.
- Julge Aruküla noormees leiab sealt luu ja tõstab üles.
- Luu asemele ilmub võõras mees – Rootsi ülik, kes palub end kiriklikult matta.
- Mees kutsub kirikuõpetaja ja täidab väepealikult kuulnud nõuanded.
- Mees leiab vaskkatla, mis on *servini Rootsi taalritega täidetud*.
- Leidja lahkub rikkana senisest elukohast ja *pärast seda ei ole kellegi kõrv orus enam jalaluu vingumist kuulnud*.

Korpuse mahust ja tihedusest

Aruküla muistendi tekstikorpuse moodustavad trükis avaldatud tekstid (kaheksa kordustrukki 137 aasta jooksul) ja juttude üleskirjutused Eesti Rahvaluule Arhiivis pluss üks lindistus aastast 1984. Trükitud “variandid” on võrdsed, kuid erinevad aktualiseerumishetke poolest kultuuriruumis. See tähendab, et järjekordse kordstrukki lugeja kogemus tõenäoliselt erineb eelmiste lugejate eelmistest lugemiskogemustest, kuigi tekst, kirjutatud sõna, on ju sama. Samas tuleb iga uus trükis juba olemasolevale lisaks.

Pole just vale oletada, et tavalugeja loeb oma ajastus viimati käibesse lastud teksti (või sellele ajalisel lähimat) ega pöördu üldjuhul varasemate juurde. Erijuhtumi moodustavad antud teema raames need Fr. R. Kreutzwaldi kogumiku muistendid, mis on võetud kooli kirjandusprogrammi ja mida tiražeeritakse korduvalt.² Selle tulemusel on tekstide tundjate hulk (eesti) kultuuris suur ja võimaldab intertekstuaalseid vihjeid tuttavale tekstile mitmesugustes uutes kontekstides.³ Pärimuse õppimine koolitunnis on küll

Mare Kalda

eriline, kuid sama arvestatav folkloori levikuahela lüli kui suuline vahendamine nn loomulikus jutustamissituatsioonis või ilmumine ajakirjanduses. Tõsi küll, kui eeldada, et rahvamuistendi retseptioon erineb autorimuistendi retseptioonist, siis koolitundidest ja/või lugemusest õpitud kogemus käivitab kanali autorimuistendi vastuvõtmiseks, kuid ei loo ega aktiveeri mentaalset teksti (vt Honko 2000: 18–19). Või mine tea, tegelikult võis ka nii juhtuda, kui potentsiaalne jutustaja täiendas oma repertuaari mõne paikliku ennemuistse jutuga ja sealtpeale jätkus muistendi suuline levik. Asjade käik kirjeldatud viisil on intertekstuaalselt ootuspärane ja toimiv, kuiigi autentsusfolkloristlikult taunimisväärne.

Enne alusteksti ja temaga seotud tekstide kirjeldamist tutvustan mõningaid näiteid. “Vinguva jalaluu” kui Aruküla muistendi pärimustaustaks on üle Eesti tuntud süžee oigavast kondist (Antti Aarne muistenditüpoloogias Aa S 12; Aarne 1918), mida on lokaliseeritud eri paigus.⁴ Muistendi tunnus kinnitab Fr. R. Kreutzwaldi loo rahvaehtsust. On iseloomulikke erinevusi episoodide kujunduses, näiteks jututüübis Aa S 12 kirjeldatud süžee lõpeb kaebleva luu kombekohase matmisega, kusjuures matuste episood on lakooniline; muistendi “Vinguv jalaluu” kompositsioonis aga moodustavad märkimisväärse osa nii Aruküla mehe (luu vaatleja) dialoog inimkuju omandanud hukkunuga, matusetseremoonia kui ka varanduse leidmise episood (viimane pigem puudub Aa S 12 arenduses).

Tekstikorpuse ja ühtlasi intertekstuaalse ahela alguses peitub hüpoteetiline alustekst, muistend, mida Fr. R. Kreutzwald kuulis jutustatavat oma lapsepõlves (Annist 1966: 237). See muidugi ei tähenda, et tegu oleks vinguva jalaluu diskursuse esimese tekstiga, vaid teksti esituskorraga (või korduvate esitustega), mille kuulaja jättis meelde ja mida võis edaspidi (kirjalikult) uue jutustajana taasesitada. Fr. R. Kreutzwaldi elu ja loomingu uurijad on võrdlemisi üksmeelselt esitanud andmeid, kuidas tulevane kirjamees käis kümneaastasena *Kadrina pool Kalevipoja peaaset ja hobuse jälgi või künnivagusid vaatamas* ning kuidas tema vaimusilmis said kindla seose kohtadega jutud, mida oli vestnud mõisateenija Kotlep (vt Suits 1984: 12–13; Annist 1987: 128; muistendi tegevuskoha vaatamas käimisest nt Valk 2003: 87). Vaadeldava muistendi tegevuskoht on aga sealsamas, kus Kalevipoegki maastikku oli kujundanud ja rahvale jutuainet andnud.

Märtsis 1862 vastas Fr. R. Kreutzwald Anton Schiefneri järelepärimisele, kas Eestis tuntakse muinasjuttu, kuidas surnu ilmutab

tänuhinnast oma kombekohase matmise eest, päästab abistaja ohust ja teeb ta rikkaks (Kreutzwald 1953: 235–236; 238; siin: variant 1). Fr. R. Kreutzwald kirjutaski omapoolse raamatueelse variandi, mille sündmuskohaks sai Aruküla-lähedane kuristik, kust julge mees leiab ulguva sääreluu. Luu palub ennast õnnistada ja matta (kuid ei omanda inimkuju!). Mees viib luu õnnistamiseks kirikusse (NB! sellist detaili ei tooda kuskil mujal), seejärel kaevab haua ja leiab selle töö juures määratu suure varanduse. Pärast matmist pole soiguvast luust midagi enam kuulda. A. Schiefnerile erakirjas saadetud muistendivariandis on jutusündmused esitatud olevikus ja tekst erineb raamatus avaldatud versioonist sellest hoolimata, et tekstualiseerija on sama.⁵

1888. aastal pani Tapa kirjasaatja Ernst Hannov Jakob Hurdale saatmiseks kirja muistendi pealkirjaga “Elav sä[ä]reluu” (H II 14, 543/5 (1); siin: variant 2) ning raamistas pika ja stiililt Fr. R. Kreutzwaldi omale mitte alla jääva teksti järgmiste sõnadega:

Eelseisev lugu kuulsin mina omas lapsepõlves Tartus Anne Koppeli käest, kes Roela valla inimene oli Laius-Tähkvere naabrust.

Variant ei seonu tekstidevaheliste seoste ahelasse mitte sündmuskoha, vaid stiili ja episoodide kujunduse kaudu, st teised tekstualiseerimisvõtted peale kohaesituse on lähedased. Nagu Fr. R. Kreutzwaldil, leiduvad ka E. Hannovi muistendis pikem dialoog inimese ja õnnetu surnu vahel (kuid luu ei muundu sõdalaseks nagu raamatus ja teekäija vestleb rääkiva luuga nagu näites 1), põhjalik matusekirjeldus ning sääreluu matmise korraldaja rikastumine. E. Hannov vahendas muistendi, mida ta mäletas olevat kuulnud lapsena Tartus.

1897. aastal ilmus muistend saksakeelses kogumikus *Livländisches Sagenbuch* (Bienemann 1897, nr 221) 22 aardemuistendi hulgas viitega Fr. R. Kreutzwaldi raamatu 1. trükile. Et Friedrich Gustav Bienemann noorema raamat oleks kuidagi mõjutanud kohalikku lugejat, pole kuigi tõenäoline.

1897. aastast pärineb ka Alfred Kivi kirjapanek “Kindrali sääreluu” (E 34351 < Kadrina khk, Aaspere v, Hõbeda k; variant 3), kus sääreluu asukohta täpselt ei määratletagi (kuuldud kirikuteele kaugelt metsast). Nagu Fr. R. Kreutzwaldi raamatus, muutub sääreluu kindraliks, kes pikas vestluses juhatab tasu leidmiseks kaeva-

Mare Kalda

miskoha. Kuid järgnevate pikkade sisulõikude asemel on lakoonilised laused rahakatla leiust ja “mõmina” lõplikust lakkamisest.

1902. aastal kirjutas rahvaluulekoguja Aleksander Treumann Jakob Hurdale saatmiseks üles omapoolse jutu (H III 30, 83/4 < Rakvere khk; variant 4). Ta teatas samast sääreluust, millest Fr. R. Kreutzwaldi “en[n]emuistestes jut[t]udes” räägitakse, kuid kujundas oma üleskirjutusest Säärevere⁶ kohanimeseletuse koos ajaloolise pärimusega sõdadeaegsest pelgupaigast:

[---] Säääl on üks veikene neljakandiline kaevand ja selle kaldal põõsas, mille all see sääreлуу maas seisis ja oigas. Üks vana taat jutustas, et selle mäe sees on ennemuiste üks suur varju-koobas olnud, kuhu rahvas sõjaajal varjule pugunud. Aga vaenlased on seda teada saanud ja tulnuvad äkitselt, kole tapmine ja riisumine algas. Põgenejad koopas saivad kõik armuta ära tapetud. Veri tõusnud poole säääreni. [---] Aga üks sääreлуу jää-
nud välja põõsa alla, oianud ja ulgunud verist vahtu välja ajades säääl kaua aega edasi, nii et sellest kohale Säärevere nimi jäänud.

Muistend lahkneb nii sisult kui stiililt Fr. R. Kreutzwaldi versioonist, kuigi osutab seosele tegevuskoha kaudu.

1930. aastast on pärit Linda Kuusleri kirjapanek Väike-Maarja kihelkonnast, kuhu jutu teadja, tollal 65-aastane Kaarel Metson oli tulnud Viru-Jaagupi kihelkonnast (ERA II 32, 425 (5); variant 5):

Arukülas maetud noor Rootsi keiser maha. Vinguja kont oli seal maa peal. Mees võttis selle kondi ja siis seisis see noor keiser tema ees püsti. Siis õpetas keiser, kui palju seal kulda maa sees on, ja palus maha matta ennast kirikusse. Käskis: Võta varandus kõik maa seest omale! Mees tegi, nägu kästi.

1984. aastal lindistati Eesti Kirjandusmuuseumi ekspeditsioonil suurepäraselt esituses üks variant,⁷ mille jutustas Rakveres 80-aastane naine, kes oli pärit Inju külast (Viru-Jaagupi khk; variant 6). Pean esitust suurepäraseks muistendijutustamiseks:

Aga ma räägin ühte legendi, Rootsi sõja ajast. [---] Minule rääkis seda üks Männilo, ta on ammu surnud [---] üks paarkümmend aastat või rohkem üks kolmkümmend aastat või nelikümmend on ta surnud. [---] Rootsi sõja ajal oli niisukene lugu. [---] Siis rööviti inimesi kodus ja [---] ta mattis oma va-

randuse kuhugi maha ja, siis kui ta ise ka surma sai siis. Kui hakati Jõeperest minema – ee – Arukülasse. Siis igakord ülesse minnes, aiai-oioi kui oli kuuvalge öö. Oli see oigamine. Ohohoh oioioi-oioioi üks Aruküla mees oli. Nii julge mees ja läks sinna vaatama inimesed ei julend minna. [---] Ja leidis seal et seal on üks, üks luu inimese luu väljas ma ei mäleta enam mis luu kas see oli sääreluu või jalaluu [---] Ja, tema, siis kuulis tema inimese häält kes ütles: “Kaeva siit!” Ja tema kaevas. Tal tal oli labidas parajasti kaasas. Sellepärast oli temal labidas kaasas et ta Jõeperes tegi seda kraavi, mis – ee – praegu on veel see kraav alles mis ta tegi. Ja tema ütles et, et kui sina olid nüüd nii julge inimene, et sina siia tulid. Siis tead. Selle suure kivi all mis on siit (teise intonatsiooniga:) juhatas sinna künka peale (jätkab endise intonatsiooniga) sealt läheb natuke maad künka peale praegu on seal allikas. Ja selle all on varandus.

(Järgneb pikk episood sellest, kuidas kutsuda kirikuõpetaja ja kuidas hiljem varandust kaevata.)

[---] Seal all on raudkarp ja selle raudkarbi sies on varandus nii ja niipalju mul ei ole seda enam meeles kuipalju. Annad sa kirikulle ja niipalju annad sa õpetajalle ja selle täis mis üle jääb selle võtad kõik omale.

Aruküla mies tegigi nii. Läks õpetajat tellima aga kus õpetaja. Õpetaja et ei laps sa olt patu teel. [---]

(Episood õpetaja veenimiseks.)

Ja tuli. Luges matmise ära ja värises ise irmuga ja pani omale ta-talaari ikke selga või selle õpetajamantli selga, ja risti ette ja. Luges ära ja. [---]

(Õpetaja kojusaatmine.)

Jah ja tema läks kaebama. Kaevas ja kangutas ja oli väga suur tüü enne kui ta sai, selle kivi sealt ära. [---] Aga ta leidis päris palju varandust. Ja, mis rahas oli. See oli seal olid kõik kuld-rahad. Sealt tema andis õpetajale siis tema andis vaestele veel sealt natukene. Aga selle suure summa võttis kõik omale. [---]

(Jutt sellest, kuidas rääkis naisele.)

A naisel oli ea sõbranna. Siis ta rääkis sellele. Et vaata me oleme nüüd oleme rikkad inimesed minu, mees sedasi, sai

Mare Kalda

palju, kuldraha ja väga palju, väärtasju ja. [---] Sõbrannal oli kah paar sõbrannat. Niiet Aruküla terve Aruküla oli juba juttu täis. [---]

(Kuulujuttude tõttu pere lahkus.)

Ja läks sealt ära ja võttis selle varanduse kaasa ja seda enam ei ole Arukülasse tulnud. Niisukene oli see legend (RKM, Mgn. II 3841 (9) < Rakvere l < Viru-Jaagupi khk, Inju k – Erna Tampere, Ain Urbel < Linda Nõlvandi, 80 a (1984)).

2005. aasta: huviväärsusi tutvustav internetileht (vt <http://eestigiid.ee/?CatID=94&ItemID=1397>) viitab muistendile (variant 7):

Aruküla küla⁸ asub Lääne-Viru maakonnas Vinni vallas Jõepere-Saksi tee ääres. 2000. a. rahvaloenduse andmeil elab külas 99 elanikku.

Aruküla on seotud mitmete Kalevipoja-muistenditega. Siin on Kalevipoja puhkepaik, hobuse naha-ase, hobuse jalajäljed, hobuse sisikonnast tekkinud soo. Fr. R. Kreutzwald avaldas muistendi Aruküla vinguvast sääreluust, mis varem oli kuulunud Rootsi kuningale. Küla lähedal on sama muistendiga seotud ümmargune org – Säärevere auk.

Tekstidevaheliste seoste näitamise seisukohalt on otstarbekas meenutada, et viide muistendile esindab ja asendab mõnedes olukordades muistendi tervikteksti, nimelt juhul, kui viite lugejad või kuulajad viidatavat teksti hästi tunnevad (Ellis 1989: 35–36). Mis eesmärk viitel on või missugust muljet see avaldab, võib olla aga väga erinev. Bill Ellis osutab samas ka muistendi esitamisele lühikokkuvõtte vormis, mis tunnistab muistendi moestminekust, uude konteksti sobimatusest. Ses mõttes jätab tutvustus veebis nii maastikul rändajale kui ka virtuaalsele lehitsejale kahesuguse tõlgendusvõimaluse.

Paarikümne tekstiga esindatud muistendikorpus ei ole kindlasti ideaalne, tühimiketa, tihe, sidus – ei midagi sellist, mida korrektsete uurimistulemuste saamiseks pidas vajalikuks Lauri Honko (2000: 26), tõsi küll, vajalikuks varieeruvuse ja tähenduste korrektseks analüüsiks. Kuid saab uurida ka augulise, hõreda tekstihulga elementide ühendusi või nende puudumist ja niisuguste seoste põhjal välja joonistuvaid konkreetseid tekstualiseerimismudeleid ehk teisiti öeldes: on võimalik näidata, kuidas alusteksti on realiseeritud mingisuguses uues või järgmises esitus- või avaldamisolukorras.

Ahela lülide kontekstiks on siinkohal mõned teemat koos hoidvad printsiibid: territoriaalne (lugeja-jutustaja-kuulaja suudab juttu lokaliseerida ja suhtestada ennast sündmuskohaga), informeerituse (lugeja-jutustaja-kuulaja on teadlikud vastavast pärimusest⁹) ja seotud oleku või rühma kuuluvuse printsiip (ühisteks rühma moodustavateks tunnusteks võiks siin olla ühesuguse pärimuse ja/või Fr. R. Kreutzwaldi raamatu tundmine, rahvaluule kogumine, kas või huvi niisuguste tekstide vastu). Näilistel tühikutel tekstikorpusel (intratekstuaalsel vaikusel) võib olla aga sama tähendus nagu pausidel muusikas.

Tekstualiseerimise üksikelemendi muistendi “Vinguv jalaluu” variantides

August Annist on Fr. R. Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstilist laadi analüüsid juba selgitanud, mida tegi Fr. R. Kreutzwald looga vinguvast jalaluust:

Tõenäoliselt tundis Kreutzwald seda oma kodukoha ümbrusega seotud lugu juba poisipõlvest peale. 1860. aastate keskel, viimistledes mällu jäänud muistendit oma kogu jaoks, töötas ta jutukese ka sisuliselt ümber ja täiendas teda ajaloolis-ideoloogilise tõlgitsusega (Annist 1966: 237).

Ka uurimus kui kirjutus alusteksti kohta astub tekstidevahelisse seosesse, muistendi “Vinguv jalaluu” diskursusesse. A. Annist oletas muistendi geneesist kirjutades, et Fr. R. Kreutzwald liitis muistendiga häält tegevast luust erilise aardemotiivi – aardeleidja lahkumise senisest elupaigast pärast rikkaks saamist. Samuti juhtis ta tähelepanu erinevusele raamatumuistendi ja pärimuse vahel, mille Fr. R. Kreutzwald edastas A. Schiefnerile erakirjas. Nimelt oli raamatumuistendis luu roll tehtud mitmekordselt aktiivseks, ta mitte ainult ei oianud öösiti, vaid astus kuningaks kehastunult dialoogi möödakäijaga ja õpetas üksikasjalikult, mida teha edasi. Seevastu kirjaversioonis niisugust instruksiooniepisoodi ei leidu, aare ilmub välja üllatuslikult luu kombekohase matmise käigus, kuigi kahtlemata tasuks vaeva eest. Kirjas mõttekaaslasele ei jutusta Fr. R. Kreutzwald midagi aardeleidja siirdumisest Soome või Rootsi. Tuleb nõus olla A. Annisti arvamusega, et Fr. R. Kreutzwald pani

Mare Kalda

A. Schiefnerile lugemiseks kirja märksa rahvapärasema variandi kui hilisem jutuväljaandes avaldatud muistend (Annist 1966: 236). Ilmselt pärineb Fr. R. Kreutzwaldi sulest kogu episood luu kehakssaamisest, mitte ainult ei-tea-kust ilmuva sõdalase määratlemine kuningaks.

Nagu raamatumuistendit, iseloomustavad sõnaohtralt kujundatud tekstiosad ka E. Hannovi kirjapanekut 1888. aastast (variant 2), samuti juttudest meisterlikemat, 1984. aasta salvestust. Variandis 2 õpetab kõnelev luu (ometi inimeseks moondumata!) üksikasjalikult, kuidas leida künka seest raudkast kuld- ja hõberahaga, millest tuleb teatud osa anda kirikuõpetajale, teatud osa vallavaestele ja veerandi tohib endale jätta. Täpselt sama juhtub *Paiklikes ennemuistsetes juttudes* ja 1984. aasta variandis, kuid neis toimub metamorfoos luust inimeseks. Väga napisõnalisse teksti aastast 1930 on mahtunud nii luu muundumine nooreks keisriks, informatsioon kulla hulgast kui ka lubadus kogu varandus endale võtta. Säärevere nimesaamise selletusmuistendisse (1902) pole liitunud varanduseleidmist. A. Kivi aga kujundas jutustuse sel kombel, et laskis sääreluul moonduda kindraliks, kes esitas oma loo sõjasündmustest ja juhatas kaevamiskohta, kuid ei maininud, mida kaevaja leiab.

Enamikus variantides teatatakse, et matmata surnu sai rahu (ja matja raha). Kuid kummaski Fr. R. Kreutzwaldi tekstis ega enamikus arhiivimuistendites ei esitata E. Hannovi lausa eksempliliku lahendust, mille järgi luud tuli matma terve kogukond ja matjast sai inimene, kes tänas jumalat ja manitses rahvast pühadusele. Huvitaval kombel sekundeerib niisugusele rõhuasetusele A. Annisti enda poolt lahtiseletatud järeldus, mille järgi motiivile ebatavaliselt surnu rahunust vaimust liitus motiiv kristliku matuse rahuandvast mõjust.

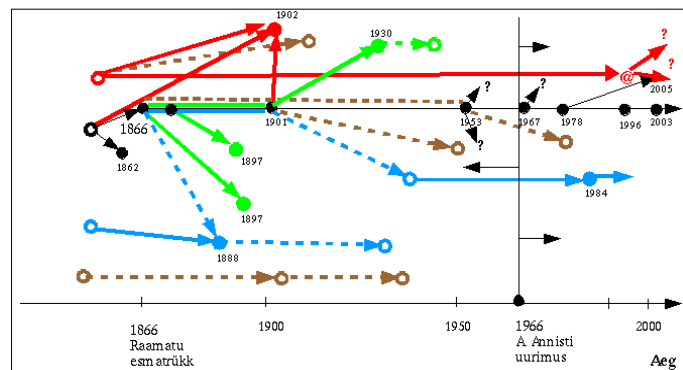
Järelikult: raamatumuistendi ja arhiivitekstide episoodide ülesehitus ja järjestus on sarnane, kuigi episoodide sisus leidub märkimisväärseid erinevusi.

Muistendivariantide seoste mudel ajateljel

Muistendi “Vinguv jalaluu” puhul ei saa rakendada muistendisisesete seoste näitamisel liivakellakujulist analüüsimudelit, mis näib sobivat rahvuseepose *Kalevipoeg* uurimisel (vt Laak 2003: 136–137, Laak 2004: 301–303). Liivakellamudel ei rakendu siin just seetõttu, et uurimisobjektide ahel jääb intratekstuaalseks, alusteksti põhjal ei

looda täiesti uusi tekste (erandiks ehk paiga tutvustus veebilehel ja – nagu selgus viidetest A. Annisti uurimusele – ka tekstid muistendi kohta), vaid uuesti on sõnastatud senist teksti.¹⁰

Seoste graafiliseks esiletoomiseks asetan näitetekstid ajateljele ja joonistan välja nende seosed. Mõned neist on oletuslikud, illustreerides üksnes võimalikku seost. Seda, et võimalik seos on mingis esituses realiseerunud, ei saa välistada ja sel juhul on õigustatud ka hüpoteetiliste ahelate paigutamine dokumenteeritud lülide kõrvale.

Joonis 2. Muistendivariantide seoste mudel.

Tingmärgid:

● muistend raamatus Eesti rahva ennemuistsed jutud, arhiivistus või erakiri

○ muistendi oletatav esitus

→ Ilmne seos (mõju)

-- → Oletatav/võimalik seos

? tähistab seoseid, mille kohta püstitatud küsimustele ei saa või on raske olemasolevate andmete põhjal vastata

Esimene seosteviis: must pidev joon

Teine seosteviis: tumehall pidev joon

Kolmas seosteviis: helehall joon

Neljas seosteviis: must paksendatud joon

Viies seosteviis: tumehall katkendjoon

Vertikaalne joon

@ – andmed internetis

Esimese seostejoone moodustavad muistend raamatus (k.a kordustrükkides), sellele eeltekstideks olev pärimus ja pärimuse kirjalik variant Fr. R. Kreutzwaldi kirjas A. Schiefnerile (variant 1). Viimane dokumenteerib 1862. aastasse varaseima muistendi,¹¹ kuid kuna Fr. R. Kreutzwald teatab, et ta vahendab käigus olevat lugu, asetub ka eeltekst oma kohale ajateljel enne raamatu ilmumist ja enne kirja A. Schiefnerile.

Kuuldud pärimuse põhjal koostas Fr. R. Kreutzwald pala, mis ilmus paiklike ennemuistsete juttude hulgas 4. tekstina. Juhul, kui raamatu käsikiri oli tõepoolest valmis juba 1862. aastaks, ei kuulu kirjas A. Schiefnerile saadetud muistend enam nende tekstide hulka, mis oleksid mõjutanud raamatu tarbeks kujundatud teksti, kuid asetub selle kõrvale kui näide sama muistendi erinevast sõnastusest sama esitaja (Fr. R. Kreutzwaldi) poolt, kuid teistsuguses esituslokorras.

Muistendi kordustrüki pikendavad esimest seostejoont, st trüki-versiooni intensiivse leviku seostejoont ajas. Teatud ajapunktides tiražeeriti tekste uuesti ja uuesti ning trükimuistend sai paratamatult allikaks või mingi loo repertuaaris hoidmise abiliseks võimalikele edasijutustajatele. Ükskõik missugust kordustrükki muistendi edasijutustaja ka allikana ei kasutanud, ulatub temani esimese ilmumiskorra mõju, mis tuleb kaasa Fr. R. Kreutzwaldi tekstualiseerimisviisi kaudu.

Teise seostejoone moodustavadki tekstid, millel on ilmne otseühendus raamatumuistendiga, näiteks lugu F. G. Bienemanni saksakeelses muistendikogumikus aastast 1897 (F. G. Bienemann toob muistendi lõpus bibliograafilised andmed, mis selgitavad teksti päritolu Fr. R. Kreutzwaldi jutuvalimiku 1. trükist), kuid ka A. Kivi kirjapanek aastast 1897 (variant 3; trükisest sõltumatu traditsiooni tundmine pole siin küll välistatud) ja arvatavasti K. Metsoni lakooniline pala aastast 1930.

Teise seostejoone puhul tuleb kontekstielemendina esile küsimus ühe või teise variandi kirjapanija (tekstualiseerija) eesmärgist. Ajaloolane F. G. Bienemann oli koostanud saksakeelsele lugejale valiku Liivimaa muistenditest, A. Kivi aga pani jutu kirja, et saata Matthias Johann Eisenile rahvaluulet.

Tekstualiseerimise üksikelementide vaatluses jäi esile toomata, kuid ongi kõnekam seostejoonte kontekstis, et A. Kivi otsekui “kaotas” oma muistendist tegevuskoha. Tõllal 14-aastase tulevase viljaka rahvaluulekoguja koduküla asus võrreldes Fr. R. Kreutzwaldi

muistendi tegevuskohaga hoopis teisel pool Kadrinat ja tal võis puududa isiklik paigasuhe Arukülaga. Nimetatud oletus ei tarvitse muidugi olla põhjus, miks pakkus A. Kivi muistendi tegevuskohaks ebakonkreetselt väljendi *ühe kirikutee peal* ja et hääl kostis *kaugelt metsast*. Küll aga manitseb see seostejoonte visandajat paindlikult arvesse võtma korraga mitut võimalust. Niisiis: kirjapanija võis sõnastada ümber ebamääraseks tehtud sündmuskohaga raamatumuistendi, kuid ta võis ka olla kuulnud kellegi ümberjutustust ja selle kirja panna.

Siis aga rakenduks kolmas seostejoon (skeemil helehall), kus arhiveeritud loo eel ongi olnud suuline, kuid raamatut järgiv ja raamatust lähtunud jutustus. Nii on juhtunud E. Hannovi (1888) ja L. Nõlvandi (1984) sõnastatud muistendivariantidega. Need on muidugi samad mis raamatus, kuid mõlemad rõhutasid eelmist allikat, kes omakorda oli kas juttu lugenud ja seejärel edasi jutustanud või kuulnudki suulises esituses (näiteks inimeselt, kes oli teksti lugenud).

Mõlemad seostejooned asetuvad raamatu suhtes rööpselt. Kas variantide 2 ja 6 puhul tuleb kõne alla täiendav otseseos mingi raamatust sõltumatu arendusega, pole teada. Võimalik, et näiliselt raamatust sõltumatu sisu neis muistendides on aga E. Hannovi ja L. Nõlvandi tekstualiseerimisviisi tundemärk. Samuti pole teada, kas nende tekst mõjutas mõnda edasijutustajat. Kuid kahe eri ajastutel fikseeritud muistendi asetused mudelis on sarnane. Sarnasust komplitseerib tõsiasi, et E. Hannovi muistendi tegevuskoht on mujal, kuid jutu ülesehitus ja episoodide kujundus kopeerivad Aruküla vinguva luu muistendit.

A. Treumanni kirjapanek aastast 1902 (variant 4) algab lausetega:

Säärevere koht on Neeruti vallas Kadrina kihelkonnas. Säääl on Ämmamägi. Selle juures on see sääreлуу maas olnud, millest Kreutzwaldi ennemuistestes juttudes räägitakse.

Järelikult on pala viiteseoses Fr. R. Kreutzwaldi raamatuga, kuid raamatumuistendit ei taasesitata, vaid jätkatakse sellest täiesti erineva arendusega. Nimetatud muistendini ulatub seos (neljas seostejoon; skeemil paksendatud must joon) mingisugusest eelmisest pärimuspalast, mis ei lähtunud raamatuloost. Pärimuse tookordne kirjapanija A. Treumann vältis süžeede segamist või ühendamist teadlikult. Huvitava ajalise hüpoteesi tekitab aga olukord, et napisõnaliselt paigutatavustuses ühel turismisaidil (variant 7) resümeeritakse Fr. R. Kreutzwaldi muistendiga koos just nimelt seda raamatust

Mare Kalda

oluliselt lahknevat arendust. Kahjuks napib andmeid, missugustes situatsioonides ja kui sageli on see jutuversioon käigus olnud.

Viienda seostejoone (skeemil tumehall katkendjoon) loovad oletuslikud esituskorrad kirjapanekute ja kordustrükkide kõrval ja ümber. Nimetatud seosejooned omavahel ja seosejooned trükisega hakkavad kopeerima juba näidatud seostejooni, mis on välja joonistatud dokumenteeritud esituskordade põhjal. Vastamata jäävad küsimused esituskordade sageduse kohta (isegi kui arhiveeritud tekstikorpused oleks suurem, jääks ikkagi alles määramatu hulk oletuslikke esituskordi), rääkimata lugemiskordadest.

Kunagi oli aeg, mil kõnealust muistendit ei olnud kusagilt lugeda. Seejärel olukord muutus, sest see ilmus raamatus ja raamatut sai osta. On teada, et *Eesti rahva ennemuistseid jutte* saatis arvestatav müügiedu, eriti võrreldes *Kalevipojaga*, mis aastaid seisis (Annist & Niit 1978: 359). Kui kanda oletus muistendi jutustamissagedusest ja lugemiskordadest samale ajateljele, võib paika pidada üldine tendents: millalgi ainult suuliselt väljendatud teemale tekkis paralleel raamatus, sealtpeale käibisid paralleelselt nii raamatust sõltumatu kui ka sõltuv muistend. Mingist ajast peale hakkas suuliste esituskordade arv vähenema: esmalt jäi varju (kuid ei kadunud jäljetult) raamatust sõltumatu pärimusosa jutustamine, seevastu raamatuversiooni loeti ja jutustati edasi või ümber, kuid ka lugemiskordade arv siiski kahanes. Järjekordne uustrükk elavdas lugemist ja mõnedel juhtudel suulist ümberjutustamist uuesti – märke pärimuspalaga tegelemisest leidis puhanguliselt rohkem.

Vertikaalne seostejoon – A. Annisti uurimus – ühtaegu vaatab tagasi seni väljendunud tekstidele, pakub teksti tekstide kohta (intertekstuaalsuse terminoloogias: loob metateksti) ja ühtlasi avaldab analüütilise alustekstina mõju uutele refleksioonidele, mille tekkimine sõltub tähtpäevadest (kirjamehe sünniaastapäevad, raamatu ilmumise tähtpäevad) ja/või uurijahuvist.

Maastik jalaluuga enne ja nüüd

Mihhail Bahtini järeldust kahesugustest sündmustest teoses (romaanis) on peetud paikapidavaks mitte ainult romaani, vaid igasuguse interpretatsiooniobjekti, sealhulgas rahvajuttude kohta (Hufford 2003: 147–148). Kaks akti lugeja ees on esiteks see, mille toimu-

misest jutustatakse, ja teiseks jutustamine ise kui sündmus, milles osaleja on kas kuulaja või lugeja rollis. Need sündmused leiavad aset eri aegadel ja nende kestus on erinev ning eri kohtades, kuid seonduvad mõlema sündmuse kokkusaamises kui iga kord uues kompleksses tervikus – teoses, kuhu lülituvad tekst (teose väline materiaalne olemine), teoses kujutatud maailm, autor kui looja ja lugeja-kuulaja (Bahtin 1987: 181). Muistendis põimuvad aja ja ruumi tegeliku tajumise ning aja- ja ruumikogemustest jutustamise aspektid. Kuidas on see näha vaatlusaluses muistendis?

Neeruti looduse iseärasustele on viidatud Fr. R. Kreutzwaldi elu-lookirjeldustes (vt Suits 1984: 13), rääkimata Kalevipoja-muistendite tegevuskohtade esiletoomisest või piirkonna looduse paigaidentiteeti rõhutavaist üksikasjalikest tutvustusist:

Metsad varjavad kõrgeid teravaharjalisi oose, mis kujult meenutavad serviti olevaid avamata hernekaunu ning mille kohati kolmekümne meetri kõrguste nõlvade kallak võib olla isegi kuni 45 kraadi. Nendele lisaks leidub lamedamaid lavaoose, mis sarnanevad vormileivale, põrandaleivakujulisi vooresid ja kuklikeste moodi mõhnasid. Neeruti pinnavorme kutsutakse tabavalt Kalevipoja künnivagudeks, kuna Neerutis arvatakse meie rahvuskangelane põldu kündnud olevat. Kõrvuti kulgevad piklikud oosid jätavad mulje, nagu oleks keegi hiigelsuure adraga üle maastiku tõmmanud. Maastikukujundaja au kuulub tegelikult jääajal neid paiku katnud hiiglaslikule mandriliustikule (Kruusi 2002: 23–24).

Sellisele maastikule “mahub” ka “Vinguva jalaluu” muistendi sündmuspaik. Kohtadega seotud pärimus (kohapärimus) on jaotatav kaheks selle alusel, kas jutustatud sündmusest või olukorrast jäi maastikule maha mingi märk – tajutav loodusobjekt – või ei jäänud; või siis toimus loodusobjektiga senisega võrreldes oluline muutus.

Kalevipoja kui muistenditegelase loobitud kivid ja küntud vaod on kogu aeg nähtaval (kui maastikku pole just kardinaalselt muudetud). Teistes juttudes asetatakse muistendi sündmused küll maastikule, loodusoludesse, kuid mingit meeltega tajutavat jälge sündmusest või olukorrast ei jää, nagu pole ka kergestileitavat orientiiri, mida teades saaks minna muistendi tegevuskohta.

Nagu näitejuttudest (mõne erandiga) paistab, oli vinguva jalaluuga paik küll määratletud, kuid kindlale loodusobjektile orienteeritud.

Mare Kalda

Foto 1. Neeruti loodus. Kalevipoja künnivao hari Neerutis Laismaa augu kohal. Jaan Eilarti foto. 1959 (ERA fotokogu).

Foto 2. Neeruti loodus. Kalevipoja künnivao hari Neerutis Sadulamäe poolt vaadatuna. Parempoolne teeharu laskub Neetaugule. Richard Hanseni foto 1965 (ERA fotokogu).

mata. Ühe madala koha – augu – äratundmine paigus, kus neid on rohkem, pole lihtne ülesanne. Aruküla maastik pakub külluslikke visuaalseid elamusi, mida rikastavad Kalevipojaga seotud jutud. Ja seda visuaalset pilti seati marginaalse muistendiga täiendama audiitiivne kogemus: öösiti kuuldi sageli oigamist. A. Kivi nimetas häälitust möminaks, Fr. R. Kreutzwaldi erakirja andmetel ulgus luu iga öö, E. Hannovi muidu väga raamatule sarnanevas, kuid teise sündmuskohaga variandis kuuleb teekäija appihüüdu, L. Nõlvandi imiteeris vestluses häälitust, mis kostis igale möödujale. Inimkeha jäi sõjasündmustes matmata, situatsioon projitseerus narratiivi, luu andis endast märku nii kaua, kuni ebaõiglus leevenes. Hing sai rahu ning maastikul jäi vaikseks.

Kas on veel mingit mõtet katsetel muistendi sündmuspaika üles leida? Ei mingit märki maastikul, ammu enam ei kosta häältkki, sest muistendit on kogu aeg jutustatud tagasivaatena juhtumisse, mis tegi võimatuks oigava hääle hilisema kuulmise. Pealegi toimiks pärimuspala kirjapanek, ja mis veel hullem, äratrükkimine pärimust deterritorialiseerivalt, nagu kirjutab Katre Kikas selliste pärimuslõikude kohta, millega taotletakse pala ülendamist kogu rahva pärimuseks (Kikas 2005). Loetlen jutusisu lokaliseerivad fraasid:

- Fr. R. Kreutzwald 1862: *Kuskil kuristikus Aruküla lähedal* (Jõeperes, Kadrina kihelkonnas, mitte kaugel Rakverest);
 - Fr. R. Kreutzwaldi raamatumuistend alates 1866. aastast: *Jõe-pere Arukülalt Kadrina kiriku poole minnes läheb tee kitsast orust läbi*;
 - E. Hannov (1888): *kesk Laius-Tähkvere põldu*;
 - A. Kivi (1897): *ühe kiriku tee peale kostis kaugelt metsast, kuid kus see oli, ei selgu*;
 - A. Treumann (1902): *Säärevere koht on Neeruti vallas Kadrina kihelkonnas. Säääl on Ämmamägi, selle juures on see sääreluu maas olnud*;
 - K. Metson (1930): *Arukülas, seal maa peal, kuhu maetud Rootsi keiser*;
 - L. Nõlvandi (1984): *Jõeperast Aruküla poole mineku teel*;
- tutvustus veebilehel (2005) viitab raamatumuistendile, kuid annab raamatumuistendi kohakirjeldusest erineva, oluliselt täpsema asukoha: *Aruküla lähedal on sama muistendiga seotud ümmargune org – Säärevere auk*.

Mare Kalda

Muistendi “Oigav jalaluu” kohalikkusele viitavaid märke pigem ei minimeerita (v.a A. Kivi saadetis, kus kohalikkuse märke pole), kusjuures seda ei toimu isegi trükiversioonis ega vist ka trükiversiooni mõjul. Muistendi kirjapanekud pretendeerivad aule olla elava pärimuse talletus, seotud kindla koha, inimeste ja maastikuga. Siin pole tahetud välja joonistada *rahvuslikult ühtset mütoloogilist maastikku*, luua üldistusjõulist suurteksti, vaid soovitud, et intensiivsetest Kalevipoja-muistenditest rikastatud maastiku serval oleks koht ühel konkreetsel muistendil. Ses mõttes ei riku korda ei maastikul ega muistendimaastikul mõned vahepealsed tekstualiseerimisdissonantsid, nagu luu inimeseks muundumise motiivi sissetoomine või (osalt salvestusseadme puudumisest tingitud) liiga lakooniline sõnastus 1930. aasta üleskirjutuses, rääkimata Fr. R. Kreutzwaldi ja tema eeskujul E. Hannovi vigurdustest stiiliga.

Vinguva jalaluu muistend ei kaota oma paigasidet ka selles mõttes, et lugu jutustataks territoriaalselt kaugel väidetavast sündmuskohast. Fr. R. Kreutzwaldi muistendile lähedased arhiivi talletatud tekstid on pärit Virumaalt või Põhja-Tartumaalt; pärimuspala, mille sündmuskohaks on Aruküla, pole samal kombel rändama läinud nagu näiteks lugu Olevi kirikuehitamisest või Tallinna valmissaamist ootavast vanakesest, mida on kas suulisest või trükise kaudu levinud pärimusest üles kirjutatud mitmelt poolt Eestist.

Oleks ebaaus jätta tähelepanuta mõned tõsiasjad, mis pakuvad teistsugust vaadet Fr. R. Kreutzwaldi muistenditele ja nende edasi jutustustele. Küsimus on viisis, kuidas Fr. R. Kreutzwald kombineeris episoodide valmisjuttude saamiseks. A. Annisti hinnangul importis Fr. R. Kreutzwald Kadrina juttu Läänemaa pärimuse hukkunud kuningast ja tuntud aardejutu, kus aardeleiu abil rikastunud küla-mees lahkub senisest elukohast (Annist 1966: 236–238). Et Kadrina kihelkonnas tunti ja Fr. R. Kreutzwald ise tundis kohalikku lugu oigamisest Aruküla piirkonnas, polnud tal vaja Läänemaa muistendit reterritorialiseerida ehk vahetada Läänemaa muistendi tegevuskohta kohaliku vastu.

See kõik ei tarvitsenud nii olla, kuigi võib olla seotud jutusüžega linna piiramisest mingisuguses muistses sõjas, mida jutustati Haapsalu kohta ja mida Fr. R. Kreutzwald rakendas muistendis pealkirjaga “Palmse härra päästab Tallinna vaenlaste käest”. Välja on selgitamata, kelle tahtel sai Rannu ja Võrtsjärvega seotud õeuputamise loo tegevuskohaks Porkuni järv (arutlusi vt Annist 1966: 232).

Muidugi on jutuvaras rikkalikult näiteid rahvusvaheliste rändmotiivide lokaliseerumisest, ent nad ei lokaliseeru iseenesest. Vahel harva osutub võimalikuks näidata, kes määrab muistendi tegevuskoha. Pole välistatud, et Fr. R. Kreutzwald ikkagi valis koha luule, mis oigas *kuskil kuristikus Aruküla lähedal* (variandi 1 sõnastus), ja pärimuse jätkudes kohandati muistendi oletatavat tegevuskohta kas esimest, trükisest lähtuvat, või neljandat, trükisest sõltumatut, mõnikord isegi trükist ignoreerivat seostejoont järgides.

Kokkuvõtteks

Kõik kohaosutused vinguva luu muistendi variantides on aktsepteeritavad. Sündmused umbluu-motiiviga muistendites ei ole põhjustanud mingit silmanähtavat muutust maastikul, mille üks või teine punkt on osutunud jutu tegevuskohaks. Seetõttu on muistendi jutustajatel ja kirjapanijatel olnud ühtaegu nii vabadus kui ka vastutus muistendi sündmuskoha positsioneerimisel, kuid ka muistendi teiste episoodide kujundamisel. Vabadust ja vastutust rakedatakse erinevatel tekstualiseerimiskordadel erinevalt.

Komponeerides lugu vinguvast jalaluust toimis Fr. R. Kreutzwald nagu pärimuspala esitaja, kes kujundab temale teada olevatest episoodidest tema arvates jutustamiskonteksti sobiva esituse. Raamatu muistendi "häääl" on olnud piisavalt tugev, piisavalt sageli võimendatud ja piisavalt autoriteetne, et kujundada sama jutu uusi, kuigi raamatust mõjutatud esitusi (kuid ei ole lõplikult summutanud teist hääält).

Nagu oli näha 1984. aasta variandis, võib millalgi jutukogumikust liikvele läinud ümberjutustus olla erakordselt rahvapärane ja jutuna õnnestunud, kusjuures Fr. R. Kreutzwaldi stiil on täielikult välja vahetatud, muistend on – sündmuskohata samaks jättes – ajas täielikult ümber positsioneeritud. Linda Nõlvandi detailset jutustajameisterlikult esitatud lugu oli mõnus kuulata 20. sajandi teise poole kontekstis.

19. sajandi lõpukümnendite raamatulugeja oli *Eesti rahva ennemuistsete juttudega* üldjoontes rahul. 19. sajandi lõpu pooldava lugejaretseptiooni näiteks sobib rätsepast rahvaluulekoguja Hans Anton Schulksi emotsionaalne kirjatükk ühes saadetises J. Hurdale (H II 67, 412/8 (6) (1893)). 20. ja 21. sajandi vahetuse pooldava lugejaretseptiooni näiteks on fakt, et 2005. aastaks on läbi müüdud nii *Eesti rahva ennemuistsete juttude* 1996. aasta kordustrukki kui ka 2003. aastal ilmunud raamatuke *Paiklikud ennemuistsed jutud*.

Kommentaariid

¹ Saksakeelse lugeja kasutuses oli juba muistendeid Läänemaalt, näiteks Carl Russwurmi *Sagen aus Hapsal und der Umgegend* (Reval 1856) ja *Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö* (Reval 1861).

² Paiklikest ennemuistsetest juttudest leidub kirjandusõpikutes “Ülemiste vanake” (tuntuim, koolilektüüris juba alates Carl Robert Jakobsoni *Kooli lugemise raamatust* 1875), mida 20. sajandi teisel poolel õpiti Oskar Lutsu dramatiseeringu kaudu.

³ See ei tule ilmsiks küll “Vinguva luu” puhul, mis annab minimaalselt edasisi allusioone, küll aga näiteks “Toolse Rannamehe tütre”, “Porkuni preili” või “Vaskjala silla piiga” puhul, kõige ulatuslikumalt aga muidugi pika seletusmuistendliku pealkirja “Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada” välja vahetanud “Ülemiste vanakese” loo puhul, rääkimata *Kalevipojast* (*Kalevipoja* intertekstuaalsusest vt Laak 2003).

⁴ Eesti folkloristide terminoloogias kasutatakse selle nähtuse nimetamiseks märksõna *umbluu*. Et üheski Aruküla tekstikorpuse variandis pole kasutatud seda sõna, olen näitevariante vaadeldes erialazargoonist hoidunud.

⁵ Ka teiste paiklike juttude variante leidub Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahe- tuses, kusjuures lahknevused raamatusse raiutud kujust on võrdlemisi suured, näiteks 1848. aastal kirjutas Fr. R. Kreutzwald Alexander Heinrich Neusile muistendi Emujärvest ja Virtsjärvest (Kreutzwald 1956: 55–56; muistendit vt Kreutzwald 1978: 343–344).

⁶ Mikrotoponüüm Säärevere auk märgib ümarat orgu Aruküla lähedal.

⁷ Mõned lõigud on näitetekstist välja jäetud. Interpunktioonimärgid tähis- tavad peatusi või pause kõnevoolus, s.t komad ei asu seal, kus nad peak- sid ortograafiareeglite kohaselt olema.

⁸ Kohapeelses kõnepruugis eelistatakse tänapäeval Pariisi küla nime. Kohanime saamisest ja arengust on kujunenud vastav kohalik pärimus (vt Loik 1975, Leppik 1997: 34).

⁹ Ma ei taha liigselt rõhutada üht intertekstuaalsuse tunnust, nimelt alus- teksti äratuntavust uues tekstis (vt nt Laitinen 1997: 363). On ju alati neid, kes teksti lugedes (kuuldes) tunnevad ära alusteksti, ja neid, kes peavad teost täiesti uueks. Pealegi tuntakse osal juhtudel ära mitte inter- tekstuaalse ahela algus, vaid mingi vahepealne lüli ja tunnetatakse seda kui vaadeldava teksti alusteksti (selle kohta vt Pekka Tammi tutvustust 1991). Seda on näha ka “Vinguva jalaluu” kui jutu saatuses. L. Nõlvandi nimetas inimest, kellelt juttu kuulis, A. Treumann rõhutas Fr. R. Kreutz- waldi jutukogu, A. Kivi informant vaikis selle kohta pealt.

¹⁰ Küll aga tuleb mudeli rakendamine kõne alla laiemas tekstidevaheli- ses seoses mõne teise paikliku ennemuistse jutu puhul (“Porkuni preili”,

“Miks Tallinn ial valmis ei tohi saada” – vt Kreutzwald 1978: 333, 335–336).

¹¹ Mõne veel varasema Aruküla muistendi kirjapaneku olemasolu pole välistatud.

Kirjandus

Aarne, Antti 1918. *Estnische Märchen- und Sagenvarianten: Verzeichnis der zu den Hurtschen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen*. Folklore Fellows Communications 25. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Annist, August 1966. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad*. Tallinn: Eesti Raamat.

Annist, August 1987. Fr. R. Kreutzwald kui teadlane ja publitsist. Annist, August & (koost) Puhvel, Heino. *Elu ja luule: Artikleid ja mälestusi*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 127–167.

Annist, August & Niit, Heldur 1978. Järelsõna. *Eesti rahva ennemuistsed jutud: Rahva suust korjanud ja üles kirjutanud Friedrich Reinhold Kreutzwald*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 354–368.

Bahtin, Mihhail 1987. *Valitud töid*. Tallinn: Eesti Raamat.

Bienemann, Friedrich Gustav jun. 1897. *Livländisches Sagenbuch*. Reval: Verlag von Franz Kluge.

eestigiid.ee (<http://eestigiid.ee/?CatID=94&ItemID=1397> – 27. aprill 2005)

Ellis, Bill 1989. When is Legend? An Essay in Legend Morphology. Bennett, Gillian & Smith, Paul (toim). *The Questing Beast*. Perspectives on Contemporary Legend 4. Sheffield: Sheffield Academic Press, lk 31–53.

Honko, Lauri 2000. Thick Corpus and Organic Variation: An Introduction. Honko, Lauri (toim). *Thick Corpus, Organic Variation and Textuality in Oral Tradition*. Studia Fennica. Folkloristica 7. Helsinki: Finnisch Literature Society, lk 3–28.

Hufford, Mary 2003. Context. Feintuch, Burt (toim). *Eight Words for the Study of Expressive Culture*. Urbana: University of Illinois Press, lk 146–175.

Ihanus, Juhani 1991. *Se puhuu: Lacanista ja kirjallisuudesta*. Viikari, Auli (toim). *Intertekstuaalisuus: Suuntia ja sovelluksia*. Tietolipas 121. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 104–127.

Kikas, Katre 2005. Järvamaalasest eestlaseni ja tagasi: H. A. Schultsi allikakäsitlusest. Hiimäe, Mall (toim). *Aega otsimas*. Pro Folkloristica 12. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 51–66.

Mare Kalda

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1866. *Eestirahva ennemuistesed jutud: Rahva suust korjanud ja üleskirjutanud Fr. R. Kreutzwald*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 42. Helsinki: [Soome Kirjanduse Selts].

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879. Jannsen, Ea & Lepik, Mart jt (toim). Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 3. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1956. *Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847–1866*. Ertis, Eduard jt (toim). Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 2. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1959. *Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele 1859–1874*. Lepik, Mart (toim). Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 4. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1978. *Eesti rahva ennemuistsed jutud: Rahva suust korjanud ja üles kirjutatud Friedrich Reinhold Kreutzwald*. 8. trükk. Tallinn: Eesti Raamat.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2003. *Paiklikud ennemuistsed jutud*. Tallinn: Varrak.

Kruusi, Heiko 2002. Kalevipoja künnivaod viivad Pariisi. *Loodus* 1 (vebruar), lk 22–26.

Laak, Marin 2003. Monument vs alustekst: “Kalevipoja” retseptioonist ja intertekstuaalsusest. Kuutma, Kristin (toim). *Paar sammukest: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat* 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 129–142.

Laak, Marin & Viires, Piret 2004. Intertextuality and Technology: The Models of Kalevipoeg. Grishakova, Marina & Lehtimäki, Markku (toim). *Intertextuality and Intersemiosis: [seminar: 13–15 February 2003, Tartu]*. Tartu: Tartu University Press, lk 287–312.

Laitinen, Kai 1997. *Aino Kallas: Uurimus Aino Kallase loomingu peateemadest ja taustast*. Tallinn: Sinisukk.

Leppik, Eduard 1997. *Neeruti maastikukaitseala juht*. Kadrina mapp. Kohtla-Järve: E. Leppik.

Loik, Enn 1975. Neeruti lood. *Punane Täht* 90–100.

Makkonen, Anna 1991. Onko intertekstuaalisuudella mitään rajaa? Viikari, Auli (toim). *Intertekstuaalisuus: Suuntia ja sovelluksia*. Tietolipas 121. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 9–30.

Suits, Gustav 1984. *Noor Kreutzwald: [monograafia]*. Loomingu Raamatukogu 1/2 (1361/1362). Tallinn: Periodika.

Valk, Ülo 2003. Autorsus ja tekstuaalsus: “Kalevipoeg” kui eepiline maastik. Kuutma, Kristin (toim). *Paar sammukest: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat* 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 77–91.